

Örökség

SZÖRÉNYI LÁSZLÓ

Karddal és pennával

JANUS PANNONIUS ÉS A HUNYADIAK

Egészen különleges évfordulóhoz közeledünk.* Szeptember 7-én, vasárnap lesz ugyanis a szigetvári hős, Zrínyi Miklós halálának 442. évfordulója, amely mindennek nevezhető, csak nem kereknek, azonban mégis alkalmat ad, hogy a hős születésének 500. évfordulójára emlékezzünk, mert hiszen azt tudjuk, hogy 1508-ban született, de azt nem tudjuk, hogy az év mely napján. Márpedig az is tudni való, hogy Zrínyi halála nem a maga, krónikákból tudható és rekonstruálható formájában vált a nemzeti emlékezet részévé, hanem azon apoteózis alakjában, amellyel dédunokája, a költő Zrínyi Miklós dicsőítette meg. Abban az eposzban, amely kétségtelenül mai napig a legnagyoszerűbb magyar hősköltemény.

A hősköltemény, vagy hősi eposz iránti igény az újkori világirodalomban a humanizmus hajnalán ébredt fel. Azok a költők és teoretikusok, a humanizmus és a reneszánsz törvényadói közül, akik gyakorlatban írtak hőseposzt, vagy állították össze szabályait, természetesen a felülmúlhatatlan és mindenképpen utánzandó Vergiliusra, kisebb mértékben a Vergiliust követő római költőkre támaszkodtak gyakorlatukban vagy fejtegetéseikben; valamivel később pedig, a görög irodalom újrafelfedezése után Homéroszra is. Ezen elméleti megfontolások között igen fontos hely illette meg természetesen az eposzi főhős személyét, illetve az eposz befejezését. Mivel ezen klasszicista irodalomelmélet – elsősorban latin nyelven – egészen a 19. század első feléig tovább élt nálunk, és döntő módon befolyásolta mind a hazai latin (újabban bevett kifejezéssel neolatin), mind a nemzeti nyelvű irodalmi termést, ezért nem indokolatlan, hogy egy 19. század eleji gimnáziumok számára írott, több kiadást is megélt költészettani tankönyvből idézünk, Grigely József: *Institutiones Poeticae* című könyvéből (1816). A szerző megvizsgálja a maga helyén azt, hogy az eposz cselekménye miképpen lehet kitűnő és szerencsés. Az utóbbival kapcsolatban gondosan megvizsgálja azt az esetet is, amikor valamely eposznak szerencsétlen a vége. Ez kétféle módon történhetik: valamilyen bűn révén, avagy pedig büntetlenül. Az első megoldást hibásnak tartja, amely ellen működik az eposz lélektani és pedagógia főcéljának, vagyis a lelkek erényre való ösztönzésének. Példaként hozza fel a római írók közül Statiust, akinek *Thebais* című eposza a két egymás ellen harcoló fivér mindkettejének véres halálával végződik. A másik rendhagyó megoldást azonban nem ítéli el! Hiszen szerencsétlen véget ért például sok vitéz hős mártírhalált szenvedve a haza védelmében, ilyenfajta cselekmény tehát lehet hőseposz méltó nyersanyaga! Megerősítésül még magát Senecát is idézi: „Az igazságos, de szerencsétlen férfiú, ha szerencsétlenségében vitéz és

* Eredetileg elhangzott Ozorán, 2008. szeptember 5-én.

nagylelkű, az Isten szemében igen kedves és igen méltóságos látvány lehet.”¹ Azért nagyon figyelemre méltó ez az állásfoglalás, mert gondos mérlegelésen alapul, hiszen a szerző az eposz jó vagy rossz végével kapcsolatban könyve egy korábbi helyén a leghatározottabban visszautasította a humanista olasz költő Maffeo Vegio kísérletét, aki írt egy 13. könyvet Vergilius *Aeneis*éhez, amelyben megénekelte az eposz szerinte elvarratlan szálaiból fakadó következményeket, a végén magának Aeneasnak halálát és megdicsőülését, azaz apoteózisát. Azt mondhatjuk tehát, hogy a költő Zrínyi a szigetvári hős dédapa halálát a klasszicizmus által még elfogadható, noha rendkívüli felfogásban és befejezéssel énekelte meg.

Jelenlegi ismereteink szerint a korszerű, vagyis a klasszikus, görög-római mintákhoz igazodó hóseposz létrehozásáról és tárgyáról folytatott vitákban igen előkelő és kezdeményező szerepet játszott Janus Pannonius. Ferrarába kerülése után nem sok idő múlva költői levélváltást folytatott a nála pár évvel idősebb és már igen nagy hírű, szintén latin nyelven író költővel, Tito Vespasiano Strozzával. A vita kiinduló pontja a szerelmi költészet értéke vagy értéktelensége volt. Az olasz költő ugyanis írt egy szép verset arról a gyűrűről, amelyet kedvesétől kapott. Janus ezért megtámadta, és egyrészt azt igyekezett tudatosítani, hogy a szerelmi zálog, vagyis a gyűrű önmagában is veszélyes, mert mágikus erejével leköti a költőt a szeretett nőhöz, akitől azután nem tud szabadulni, másrészt igazi költő ne írjon nőkről, vagy nőkhöz, mert a nők a legveszedelmesebb gyilkos fajhoz tartoznak, fel is sorolja a mitológia összes démoni és ártalmas hősnőit. Sokkal ajánlatosabb a hősi témák választása. Idézzük, Kerényi Grácia fordításában, azokat a sorokat, ahol az ajánlatképpen felsorolt ókori történelmi témák mellett következnek a Janus által ajánlott kortárs események, méltó epikus témákként.

*És ha a régieket nem kedveled, új is adódik,
híres férfiakat bőven ajánl ez a kor:
itt a király, Alfonz, a neves Malatesta-család sok
sarja, s Modena jeles városa, herceged is.
Polgárháboru dúl ma Bolognában, s ura ellen
éppúgy fellázadt Génua: róla is írj;
foglald dalba Firenze, Velence hadát, s kik a kígyós
büszke vezért zengik, lépj soraikba legott.
S fegyvert fogtak a jogtiprók, a hitetlenek ellen
bátran a pannónok, lásd, igaz Istenükért:
róluk is írhasz, hadd őrizze a fennmaradó hír
harcaikat s elesett, nagynevű hőseiket;
ott küzdött a vitézek közt s elhullt a király is,
vallásunk, az örök szent Atya bajnokaként.
Nem gyürközhetem én neki ily fontos feladatnak:
most lepi első por harmatozó paripám;
ily veszedelmes pályán sokkal jobb, ha te vágatsz,
mert a porondot jól ismeri már a lovad.*

¹ Josephus GRIGELY, *Institutiones Poeticae* [...], Budaë, 1816, 56.

*S hogy ki nem mondjam: síma vizen próbáld ki vitorlád,
s édig emeld a dicső Estei-ház fiait!*²

Meg kell jegyezni, hogy – noha az olasz költő Strozzi először visszautasította a Janus által ajánlott eposztervet, azután azonban nekilátott Borsias címen Borso d'Este herceg életének hőseposzi feldolgozásához, amelyen azután szinte egészen hosszúra nyúlt élete végéig dolgozott és amely teljes formájában csak nemrég került elő. Őt magát a szakirodalom már felfedezte abban a minőségében, hogy előfutára az olasz reneszánsz legnagyobb epikus vonulatának, a regényes lovageposzt művelő Boiardo és Ariosto, majd a hősi és a lovageposzt összeötvöző Tasso Ferrarához és az Este-ház dicsőítéséhez kapcsolódó költészetének; mi nyugodt lélekkel hozzátehetjük azt is, hogy Strozzi viszont Janus biztatta, hogy erre az útra lépjen! Viszont szemügyre kell vennünk a felajánlott kortárs témák közül az egyetlen magyart, vagyis a várnai ütközetben hazájáért és a kereszténységért hősi halált halt I. Ulászló király történetét. Ez mint epikus téma, pontosan megfelel annak a teoretikusok által ritkának, de elfogadhatónak tartott sémának, amelybe Zrínyi Miklós, a költő is belehelyezte dédátja történetét, a szigetvári ostromot.

Megállapíthatjuk, hogy Janus egyáltalán nem valami egzotikus témát kínált föl itáliai kortársának, hiszen egész Itália és Nyugat-Európa visszhangzott a tragikus várnai ütközettől, amelyben nemcsak a fiatal lengyel–magyar uralkodó esett el, hanem a híres humanista bíboros, Giuliano Cesarini is, aki pápai küldött, azaz legátus minőségben tartózkodott a király oldalán. Igaz, hogy Vitéz János, Janus nagybátyja IV. Jenő pápához intézett egyik levelében, amelyet Hunyadi János nevében fogalmazott, a király és a bíboros mártíriumát, illetve az egész csatavesztést összekapcsolja a magyarokat, illetve az általában keresztényeket sújtó isteni büntetés motívumával: „Mindazonáltal úgy illik, hogy magunk is mély megrendüléssel sirassuk el vezéreink fájdalmas sebeit – királyunkra és dicső fejedelmünkre gondolok, továbbá az egész világ előtt tisztelendő atyára, Giuliano legátus úrra –, akiknek a rendíthetetlen vitézségéhez méltó hatalma szinte a tulajdon vállán hordozta e nép üdvösségét. Minthogy azonban igen gyakran emlékezetembe idézem ama meggyőződésemet, hogy háborúban nincs hőstett veszedelem nélkül, és hogy a csélcsap szerencse újból visszatér: épp ez a fájdalom kelt bennünk bátorságot a jövőt illetően – jóllehet a mostani eseményeket sem a mi elpuhultságunk, nem is a törökök vitézsége idézte elő, miközben az emberektől és fegyverektől csaknem üresen hagyott csatatéren nem az ellenséges katonaság, hanem az isteni ítélet mért reánk csapást, és csak a mi bűneink miatt maradtak erősebbek a barbárok.”³

² Ianus Pannonius de annulo, ad Titum Vespasianum Strozam – Janus Pannonius a gyűrűről, Titus Vespasianus Strozához, 181–200. sor, in: *Jani Pannonii Opera Omnia – Janus Pannonius összes munkái*, Közrebocsátja: V. KOVÁCS Sándor, Az 1972. évi válogatott kiadás átdolgozott és teljessé bővített változat, Tankönyvkiadó, Budapest, 1987, 269.

³ *Levél, amelyet Hunyadi János, akkor erdélyi vajda és kapitány stb. nevében küldtek Jenő pápa úrnak, hogy nyújtson segítséget a fegyveres erők újjászervezéséhez Magyarország hadseregének Várna vára mellett, a tenger közelében elszenvedett veresége után, amelyben elesett Ulászló király úr és Giuliano pápai legátus stb.* in: VITÉZ János levelei és politikai beszédei, válogatta, a szöveget gondozta, a bevezető tanulmányt írta BORONKAI Iván, a jegyzeteket írta: BELLUS Ibolya, fordított: BELLUS Ibolya, BORONKAI Iván, Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest, 1987, 63–64.

A várnai csatáról tehát nem született eposz! Noha az esemény irodalmi vagy legendás visszhangja nem maradt el, még olyan változatot is számon tartanak a lengyel kutatók, hogy Ulászló csak halottnak tette magát, majd éjjel elmenekült és hosszú bujdosás után végül Portugáliában kötött ki, azonban nagyon sokáig magának Janusnak a nevéhez kötődtek viszont egy olyan csak a 16. században keletkezett sírverset, amelyben maga a halott király szólal meg és a saját, a pápa és a legátus által rákényszerített esküszegést vádolja a csata vészes kimeneteléért. Idézzük Arany János fordításában:

*Cannaet római vér, az enyim Várnát örökíté;
Ember, okúlj innen: véték az esküszegés,
Engem is a papság ha nem indít béke-törésre,
Most Magyarország nem hordana ozman igát.*

(Ha az ebben a versben megfogalmazott vád, illetve önvád igaz volna, akkor Ulászlót e bűne önmagában kizárná az elfogadható epikus tárgyak közül, a fentebb ismertetett teória értelmében.) Vitéz nem ilyenfajta bűnre gondolt, amikor Isten büntetéseként állítja be a vereséget. Gondolata úgy értelmezhető, hogy bibliai alapon a magyarokra is érvényes az, ami a választott népre, a zsidókra, a próféták szerint, azaz, hogy Isten – javító céllal – idegen, pogány népeket használ választott népe megbabolására. Már pedig a Zsigmond király és császár halála utáni állapotokat Vitéz és köre anarchiának tartotta; a püspök nagyváradi humanista körében részt vevő magyar, olasz, horvát, görög, osztrák, lengyel humanisták között pedig állandó vitatéma volt a várnai csata és Ulászló szerencsétlen sorsa. A nemzeti bűnnek ezt a felfogását öröklő ezután a reformáció és a barokk történetírása és költészete, sőt ezt szentesíti mintegy Kölcsey *Hymnusa* is: Hajh, de bűneink miatt / Gyúlt harag kebledben... Persze Kölcsey már nem Várnában látja az ősbűn, illetve ősbüntetés példáját, sokkal inkább a nemzeti megosztásban, abban, hogy a magyarság egy része önként elfogadta a török szolgaságot: Majd töröktől rabigát / Vállainkra *vettünk*. Ha a 19. században előjön Várna említése, az többnyire már ironikus, vagy még annál is keserűbb; Arany János például a *Rangos koldus* című, 1877-ben írott versében így jellemez egy lezüllött dzsentrit, aki fiktív jótékony aláíró ívvel házal:

*Erre ívet von ki zsebből,
Szép a kalligráfia,
S megmutatja, hogy hová kell
A nevét beírnia,
Ki Deákkal és Tiszával
Óhajt lenni egy lapon;
„Mi jótékony célra?” kérded;
„Nemes a cél, mondhatom:*

*„Egy dicső ház végső sarja –
(Tudja: Várna, meg Mohács...)
Nem lehet, ha birtok már nincs,
Sem szijgyártó, sem kovács.
Volt, igaz, még egy tenyérrnyi:
De a rozsdá és aszály...*

*No, meg Homburg, s a zsidóság...
Hanem a rang: az muszáj.”*

*Végre látod, az egészből
Hogy mi lóg ki: a „fizess!”
Fanyalogva mondod: „Itt van,
– Nem telik sok – pár tizes.”
Te örülsz, hogy így kiszurtad
(Ami nem volt) a szemét:
Ő örül, hogy a népkonyhán
Meglesz mára az ebéd.*

Janus azonban nemsokára továbbfejlesztette, még Hunyadi János életében, egy magyar nemzeti tárgyú eposzról szőtt tervét; itt már saját maga elé tűzte azt a feladatot, amelyre olasz költőbarátja, Strozzi nem vállalkozott. Ugyanis a mesterére, Guarinóra írott dicsőítő költeményében az isteni férfiúként ünnevelt hőst azzal kecsegteti, hogy hazatérően Magyarországra templomot emel neki szűkebb szülőföldjén, a Dráva partján, ahol ő maga fogja főpapként hirdetni a mester dicsőségét, aki úgy varázsolta újjá a világot, hogy visszahozta az alvilág, illetve a keresztény kifejezéssel élve a pokol tornáca sötétjéből az ott raboskodó ókori nagy írókat, a görög és latin nyelv hőseit, azaz megtanította újra méltóképpen beszélni és önmagát kifejezni Európát. Ez a Vergiliusra visszamenő, de továbbfejlesztett kép a templomépítéssel értelmző úgy is, hogy Janus dicsőséggel fogja alkalmazni és bevezetni a középkorias Magyarországon Guarino humanista korszakfordulót eredményező művelődési reformjait. Költői célt is tűz ki azonban maga elé: eposzt fog írni Hunyadi Jánosról, főleg annak hősie téli hadjáratáról, mivel a magyar hős fogja végleg elűzni és kiszorítani Európából a barbár törököt. A két dolog, Guarino humanista reformja és Európa felszabadítása viszont Janus szerint ugyanannak az isteni tervnek része: hiszen Guarino születését, pontosan azért engedélyezte az ég, mert őt szemelte ki a múzsák, azaz a kultúra megmentőjéül pontosan abban a percben, amikor a törökök behatoltak Európába és elfoglalták Görögországban a múzsák lakóhelyét is. Hunyadi hősi harcai nélkül Európa nem tudna újjászületni.

Kényszerítő erővel kell e ponton feltennünk azt a kérdést, hogy Magyarországra való hazatérése után Janus miért nem valósította meg e tervét Hunyadi fiának, Mátyásnak uralkodása idején?! Nem arra gondolok most, hogy felvessem az állítólagos magyar történeti eposz, az *Annales* (Évkönyvek) létének vagy nemlétének a kérdését, amelyet a Zsámboki János állítása alapján régebben Bécsben még láttak és ezért a kutatók egy része feltételezi, hogy megvolt, Janus valóban megírta, csak elveszett, vagy a mai napig lappang. (Pajorin Klára kolléganóm ennek a kérdésnek egyébként is külön tanulmányt szentelt.⁴) Arra gondolok, hogy Janus, ha Mátyás nevében szólt, akkor kitűnően forgatta mindazokat az érveket, amelyeket a király szükségesnek ítelt az európai közvélemény befolyásolására: leginkább az Antonio Costanzi olasz költőnek írt válaszversben, amelyben világosan meg-

⁴ PAJORIN Klára, *Janus Annalesának legendája*, in.: *Humanista műveltség Pannoniában*, szerk.: BARTÓK István, JANKOVITS László, KECSKEMÉTI Gábor, Pécs, Művészetek Háza-PTE, 2000, 73–78.

*Hogyha kifáraszt már ölyvek-nyulak untalan ismert
kurta meséje, tekints arra, mit írt a spanyol.
Magleled ott, az egész könyvben, mily gyakran enyelgett
Afrika vadjának szája előtt a nyuszi.⁶*

Az itt emlegetett spanyol természetesen a hispániai származású római epigrammaíró, Janusnak e műfajban legfőbb mestere, Martialis. Ami pedig a nyuszi történetét illeti, valóban az antik költő epigrammáinak első könyvében végig, öt különböző versben is olvasható a vérfagyalagló história. Idézzük például a 14-es darabot:

A jószívű oroszlán.

*Láttuk, Cézár, oroszlánok mily játszva enyelgnek,
Mert az aréna neked bémutat ilyeneket,
Amikor a nyájas fogak által megragadott nyúl
Visszakerül s a nyitott szájba be- és kioson.
Vérszomjas vad az ily zsákmányt hogy' tudja kimélni?
Ámde tiéd ez a vad: meg lehet érteni hát.⁷*

A vérszomjas zsarnok Domitianus császár szerette a római proletariátust – televízió híján – amfiteátrumi játékokkal szórakoztatni, ahol például *living show* is volt, azaz a Paphaet játszó színésznőt egy fatehénben meghágtá a bika, továbbá különlegesen idomított állatokat is felléptettek. Janus nemes egyszerűséggel tehát olyan nyulacskához hasonlítja magát, akit éppen csak azért nem marcangolnak szét ellenfelei, mert az uralkodó még nem parancsolt rájuk. Elképzelhetjük azokat a jó hangulatú országtanácsai üléseket, ahol a püspök és a király valamin összekaptak...

Ha visszalapozunk egy percre a Strozzii gyűrűversére írott Janus-féle ellenvershez, láthatjuk azt is, amikor végül is elfogadott és megvalósított javaslatot tárgyalja, azaz az Esteház dicsőítését, akkor az Estéket éppen békeművük miatt magasztalja, uralmuk alatt a béke áldásait látja megvalósulni. Magyarországon Mátyás folyamatos háborúi miatt természetesen ilyen látomása nem támadhatott.

Ha Janus maga nem is írt, nem írhatott nemzeti hőseposzt, felkeltette iránta az igényt és dicsénekeiben részben példát is mutatott rá. (Főleg a Jacopo Antonio Marcellora írott panegirikusában, igaz hogy nem magyar, hanem rómaiiasított velencei „nemzeti” tematikában.) A kereszténység és hazája védelmében hősi halált halt hőst majd megteremti a költő Zrínyi; Várna mint szimbolikusan katasztrófajelkép helyére pedig a történelem oda állította Mohácsot. Nem Kölcseyt idézném most, nem is Adyt, inkább Ottlik Gézáét: „Tíz órára járt az idő. Szép, nyári éjszak volt, úsztunk csendesen lefelé a Dunán.

A mohácsi csata négyszázadik évfordulója közeledett éppen. Fura dolognak látszik talán vereséget ünnepelni, de hát aki a győzelmét ünnepelhette volna itt most, a hatalmas ottomán világirodalom, már nem volt meg. A tatároknak is nyomuk veszett, sőt időköz-

⁶ *Iani Pannonii, Opera quae manserunt omnia*, Volumen I, *Epigrammata*, Fasciculus 1, Textus, Edidit, praefatus est et apparatu critico instruxit Iulius MAYER, Similia addidit Ladislaus TÖRÖK, Balassi Kiadó, Budapest, 2006, 200; Janus Pannonius, i. m. 225.

⁷ Marcus Valerius MARTIALIS, *Epigrammáinak tizenégy könyve a Látványosságok könyvével*, bevezetéssel és jegyzetekkel magyarul tolmácsolta: CSENGERY János, Budapest, MTA 1942, 59.

ben, szinte a szemünk láttára, a szívós Habsburg-császárságnak is. Megszoktuk hát, hogy egyedül ünnepelgessük veszett nagy csatáinkat, melyeket túlélünk. Talán azt is megszoktuk, hogy a vereséget izgalmasabb, sűrűbb anyagból való és fontosabb dolognak tartjuk a győzelemnél – mindenesetre igazibb tulajdonunknak.”⁸

De megmaradt ihlető erőként Janus költőileg legmerészebb javaslata is, hogy az által klasszicizáló módon hunoknak nevezett magyarok váljanak az emberiség megváltóivá, mintegy krisztusaivá. Petőfi néha így gondolkozott a szabadságharc idején, Márai Sándor pedig így írt a magyar forradalom után, 1956 decemberében, a *Mennyből az angyal* című versében:

*Mondd el, mert ez világ csodája:
Egy szegény nép karácsonyfája
A Csendes Éjben égni kezdett–
És sokan vetnek most keresztet.
Földrészek népe nézi, nézi,
Egyik érti, másik nem érti.
Fejük csóválják, sok ez, soknak.
Imádkoznak vagy iszonyodnak,
Mert más lóg a fán, nem cukorkák:
Népek Krisztusa, Magyarország.*

*És elmegy sok ember előtte:
A katona, ki szíven döfte,
A Farizeus, ki eladta,
Aki háromszor megtagadta.
Vele mártott kezét a tálba,
Harminc ezüstpénzért kínálta
S amíg gyalázta, verte, szidta:
Testét ette és vérét itta –
Most áll és bámul a sok ember,
De szólni Hozzá senki nem mer.*

*Mert Ő sem szól már, nem is vádol,
Néz, mint Krisztus a keresztfáról.
Különös ez a karácsonyfa,
Ördög hozta, vagy Angyal hozta –
Kik köntösére kockát vetnek,
Nem tudják, mit is cselekesznek,
Csak orrontják, nyíznak, gyanítják
Ennek az éjszakának titkát,
Mert ez nagyon furcsa karácsony:
A magyar nép lóg most a fákon.⁹*

⁸ OTTLIK Géza *Iskola a határon*, Móra Könyvkiadó, Budapest, 1988, 371.

⁹ MÁRAI Sándor, *Összegyűjtött versek*, Helikon Kiadó, Budapest, 2000, 326–327.